

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 18, No. 36, winter 2020

Siparyam and its Features in Iranian texts
(Based on Old Iranian texts)

Dr. Neda Akhavan Aghdam(Corresponding author)¹

Dr. Fariba Sharifian²

1. Introduction

In old Iranian texts, the word 'Siparyam' is generally referred to as 'flowers and aromatic plants'. All stories about it, its creation and its use at ceremonies, show its importance. So, at first, the etymology and meaning of the word 'Siparyam', and then, its location, its use at rituals and its healing properties are studied in order to find a relation between this plant and its related stories and also the ancient Iranian thoughts and myths and the use of 'Siparyam'.

2. Methodology

This study is based on the descriptive analysis method by using library research. It tries to answer the following questions:

1. How does the properties and benefits of Siparyam affect the stories and myths about it?
2. Is there any relation between the properties of this plant like aroma and healing features and its good creation according to Zoroastrian's thought?
3. What is the reason of the widespread use of Siparyam in rituals; and, does it have any relationship with Iranian mythology or not?

*Date received: 28/05/2018

Date accepted: 15/04/2019

Email:

n.akhavanaghdam@gmail.com

1. Department of Art History, Faculty Member at Institute of Art Studies and Academic Research, Iran

2. Department of Ancient languages and Culture, Faculty Member at Research Institute of Cultural Heritages & Tourism, Iran.

3. Discussion

The word 'Siparyam' is seen in different forms in texts (Yahaghi, 1990: 239) and it means bloom, while in Avesta, it means blossom (Hassandoost, 2014: 1671- 1673) and in Pahlavi texts, it means flower and aromatic herbs (MacKenzie, 1971: 76). In astronomical books, Venus implies Siparyam and fragrance (Birouni, 1974: 375- 376).

This herb is ascribed to Šahrēwar Amšāspand (Bundahiš, 1990: 87- 88) and there are some narrations about its creation in the old Iranian texts, for example, it is narrated that after Adam's repentance is accepted he cries and Siparyam is created from his tears (Bal'ami, 2007: 139- 140). Also, according to another story, Siparyam have not been created before Xusraw Anuširwān. The snake brought its seed to his court and it bloomed; Xusraw who always caught a cold smelled and ate it and then he recovered his health. (Yahaghi, 1990, 239- 240)

It seems that this herb bloomed in Iran (Ferdowsi, 1971, vol.9/ 270) and because of its pleasant smell and beauty, it became known as 'the mirror of Amšāspandān'; and, it is said that Paradise is decorated by Siparyam (Ardaviraf Nameh, 2003, 59) In Manichaean and Sogdian texts, it is a synonym for flower (Boyce, 1975, 42; Benveniste, 1940, 13,47,79,91,93,110,146,154) and in the works of ancient poets, Siparyam is referred to as a flower and blossom (Asadi Toosi, 1975, 400; Naser Khosrow, 1978, 246).

This herb is used at Zoroastrian ritual and religious ceremonies and it is obvious from the ancient texts (Rivayat-e Pahlavi, 1988, 67- 68; Mazdapour, 1989, 490, 493, n.13). This culture remains in Islamic time and the ceremonies in Iran were decorated by Siparyam (Gardizi, 1968, 188).

Moreover, Siparyam has a healing feature; it is sedative and relieves suffering and pain; its nature is warm, anti-germs and useful for digestive system (Birooni, 1973, 51- 52; Ansari Shirazi, 1992, 244).

4. Conclusion

It seems that the story of Siparyam creation in Xusraw time, which is referred to in texts, is a reference to its healing feature because it causes Xusraw to recover. Moreover, maybe this story goes back to Xudāynāmag, which is written in Sassanid time. As we have seen

Siparyam is ascribed to Šahrēwar Amšāspand and Šahrēwar is a representative of good king and it made Sassanid historiographers trace the story of the creation of this herb back to Xusraw time, an ideal king in the Sassanid era.

Also the scent, beauty, calmness and happiness are all the gifts by Ahura Mazdāh and as Siparyam has these properties, it can be a sign of Ahura Mazdāh. In old texts, it is said that this herb is so beautiful that in the material world, there is no equal and its smell is the sign of the smell of gods.

Its use at rituals and ceremonies show the presence of Ahura Mazdāh and his representations, i.e., Amšāspandān and it is their presence that results in performing the rituals well. The relation of its healing feature and Ahura Mazdāh is obvious because health is a gift of Ahura Mazdāh and illness comes from Ahriman. So all the features of Siparyam is related to Ahura Mazdāh and goodness..

Key words: Iranian texts, Myth, Medicinal herb, Siparyam, Basilicum/ Reyhān

References [In Persian]:

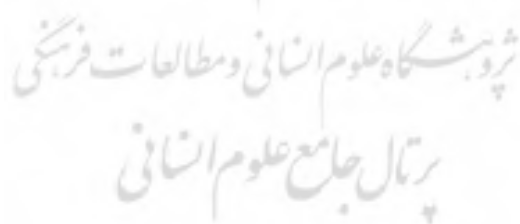
- Abrishami, M.H. (2003). Flower in Iranian culture. Report Journal, 145, 13-18.
- Aghili Khorasani, M. H. (1976). Makhzan- ul adviya. M. Moghadam & M. Ansari (Ed.). Offset Printing: 25th Of Shahrivar.
- Ansari Shirazi, A. (1992). Exquisite powers (M. T. Mir, Rev.). Tehran: Razi Pharmaceutical Company.
- Ansari, Sh. (2002). Siparyam: the mirror of Amšāspandān. Journal of Iranian Studies. 1 (2), 57-70.
- Anvari, H. (2003). Sokhan dictionary. Tehran: Sokhan. [In Persian]
- Asadi Tousi, A. (1975). Garshasb nameh. (H. Yaghmaei, Rev.). Tehran: Tahouri.

- Azarnoush, A. (1996). Al-tabsar bel-tejara of Jahez and its Persian words. *Journal of Articles and Studies*, (59, 60), 159-178.
- Bahar, M. (1990). *Bundahiš*. Tehran: Tous.
- Bal'ami, M. (2007). *The History of Bal'ami (Malek o Sho'araye Bahar, & M. Gonabadi, Rev.)*. Tehran: Hermes Press.
- Birooni, A. (1973). *Saydane (A. Kasani, Trans.)*. (M. Sotoode, & I. Afshar, Rev.). Tehran: Khorami.
- Birooni, A. (1974). *Altafhim (J. Homaei, Rev.)*. Tehran: Society of National Heritage of Iran Press.
- Emami, A., et.al. (2013). *References of medicinal herbs (A. Taleb, Rev.)*. Tehran: University of Medical Sciences.
- Fekripour, K. (2009). Orders of manichaeian selected persons according to Sogdian manuscript M801". *Journal of Iranian Studies*, 8 (15), 163-176.
- Ferdowsi, A. (1971). *Shahnameh (A. Berteles, Rev.)*. Moscow: Danesh. [In Persian]
- Gardezi, A. (1968). *زین الاخبار Zayn-ol Akhbar (A. Habibi, Rev.)*. Tehran: Foundation of Iranian Culture.
- Ghaboos Ibn Voshmgir Ziyar, O. (1994). *The book of Ghaboos. (Gh. Yoosefi, Rev.)*. Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Ghahraman, A., & Okhovat, A. R. (2004). *The comparative study between old names of medicinal herbs and their scientific names*. Tehran: University of Tehran.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian dictionary*. Tehran: Farhangian. [In Persian]
- Hasandoost, M. (2014). *The etymological dictionary of Persian language*. 1st ed., (Vol. 3). Tehran: Academy of Persian language and Literature.

- Jamal-edin Enju, H. (1972). Jahangiri dictionary. (R. Afifi, Rev.). Mashad: University of Mashad.
- Khalf-e Tabrizi, M. H. (1965). Borhan-e Ghatte (M. Abbasi, Rev.). Tehran: Fereydun Elami Institute.
- Khosravi, Y. (2004). Anoošagi in ancient Iran. The Book of Month Journal. (75, 76). 84-97.
- Mazdapour, K. (1989). Advice for children. Chista. (57, 58), 488- 492.
- Naser Khosrow, (1978). The book of poets (M. Minovi, & M. Mohaghegh, Rev.). Tehran: Institute of Islamic Studies of MacGill University.
- Nizami Ganjavi. (1941). Makhzan al-asrar (V. Dastgerdi, Rev.). Tehran: Armaghan.
- Rivayat-e Pahlavi. (1988). (M. Mirfakhraei, Trans.). Tehran: Institute of Cultural Researches and Studies.
- Shad, M. (1956). Ānandrāj dictionary (M. Dabir Siyaghi, Rev.). Tehran: Khayam. [In Persian]
- Shazdeh Ahmadi, N. (1992). Nizami's Khamseh from medical point of view. Farhang Journal, (10) 191- 232.
- Soltani, A. (1975). Enviromental activity in ancient Iran. Journal of Enviromental Studies. 3 (3,), 193-200.
- Tatavi, A. (1958). Rashidi dictionary. M. Abbasi (Ed.). Tehran: Barani Press.
- The book of Arda Viraf. (2003). (Ph. Gignoux, & J. Amouzegar, Trans.). Tehran: Moein Press.
- Yahaghi, M. J. (1990). The dictionary of myths and allusions in Persian literature. Tehran: Soroush.
- Zarshenas, Z. (2006). Daēnā in Sogdian writings. Journal of Institute, 21, 51-60.

References [In English]:

- Bartholomae, Ch. (1961). *Altiranisches wörterbuch*. Berlin: Walter De Gruyter & Co.
- Benveniste, E. (1940). *Texte sogdiens*. Paris: Librairie Orientaliste.
- Boyce, M. (1975). *A reader in manichaean middle Persian and Parthian*, Acta iranica 9. Leiden: Brill.
- Boyce, M. (1977). *A word-list of manichaean middle Persian and Parthian*, Acta iranica 9a. Leiden: Brill.
- Jamasp Asana J. M. (1897). *Pahlavi texts*. Bombay: Fort Printing.
- MacKenzie, D. N. (1971). *A concise Pahlavi dictionary*. London: Oxford University Press.
- Nyberg, H.S. (2003). *A manual of Pahlavi (Vol. 2)*. Tehran: Asatir

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هجدهم، شماره سی و ششم، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

اسپرغم و ویژگی‌های آن در متون ایرانی (با تکیه بر متون ایرانی کهن)

دکتر ندا اخوان (نویسنده مسئول)^۱

دکتر فریبا شریفیان^۲

چکیده

واژه اسپرغم که به صورت‌های مختلف در متون به کار رفته است، به‌طور کلی به گل‌ها و گیاهان خوشبو اطلاق می‌شود. امروزه در بیشتر متون فارسی به جای این واژه، معادل عربی آن یعنی ریحان به کار می‌رود. ریحان نیز در عربی هم معنی با گل و سبزه است. اگر ردپای این گیاه را که فواید و خواص درمانی متفاوت و متعددی برای آن در نظر می‌گیرند، در متون کهن ایرانی دنبال کنیم، به داستان‌ها و اسطوره‌هایی پیرامون پیدایش و ویژگی‌های آن برمی‌خوریم و همچنین با کاربرد ویژه این گیاه در برخی مراسم آیینی آشنا می‌شویم. این مقاله در نظر دارد با تکیه بر آنچه که در متون ادبی و نیز گیاه‌شناسی درباره اسپرغم وجود دارد، خواص و فواید آن را تحلیل و بررسی کند و دلیلی برای این ویژگی‌ها ارائه دهد. به نظر می‌رسد که داستان‌ها و اسطوره‌های پیرامون این گیاه متأثر از خواص و فواید آن خلق شده‌اند و همچنین کاربرد گسترده این گیاه در سفره‌ها و مراسم آیینی نشان از حضور اهوره مزدا و امشاسپندان در این مراسم دارد.

واژه‌های کلیدی: متون ایرانی، اسطوره، گیاهان دارویی، اسپرغم، ریحان.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۱/۲۶
n.akhavanaghdam@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۳/۰۷
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. استادیار گروه پژوهشی تاریخ هنر، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه پژوهشی کتبه‌ها و متون کهن پژوهشکده زبان‌شناسی، تهران، ایران.

۱. مقدمه

این مقاله در نظر دارد به طور خاص به گونه‌ای از گیاهان معطر یا همان اسپرغم در متون ایرانی کهن پردازد. ضرورت این امر از این رو است که در بسیاری از متون کهن به این گیاه، خواص و کاربرد آن اشاره شده و داستان‌هایی پیرامون آن آمده است و همچنین کاربرد این گیاه در آیین‌ها و مراسم نشان از اهمیت آن دارد. به همین منظور ابتدا در مورد واژه اسپرغم و ریشه آن توضیحی داده می‌شود و سپس در متون کهن ایرانی، روایت‌های مربوط به آفرینش، محل رویش و همچنین کاربرد آن به مثابه گل در مراسم آیینی و خاصیت‌های درمانی و شفابخشی این گیاه بررسی می‌گردد تا در نهایت بین خواص و فواید این گیاه با روایت‌های پیرامون آن و نیز میان اندیشه دینی و اساطیر ایرانیان باستان و کاربردهای متعدّد آن ارتباطی یافت. به نظر می‌رسد تمام ویژگی‌های منسوب به اسپرغم در متون ایرانی کهن اعم از بوی خوش، کاربرد در مراسم آیینی و نیز خاصیت شفابخشی را می‌توان نمادی از اهوره مزدا و ارتباط با دنیای مینوی دانست و آنچه که در این متون به جامانده متأثر از اساطیر ایرانی است. روش گردآوری اطلاعات در این مقاله اسنادی (کتابخانه‌ای) و روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

در مورد اسپرغم تنها می‌توان به یک مقاله با عنوان «اسپرغم، آیینۀ امشاسپندان» اشاره کرد که در آن مقاله این گیاه به معنای عام آن یعنی تمامی گیاهان و رستنی‌های معطر از جمله آویشن و گلاب در نظر گرفته شده و اسطوره‌های مربوط به رستنی‌ها و عطریات ایران باستان و کاربرد آنان در سنت‌های مذهبی در سه محور بخور، رستنی معطر و گلاب بررسی شده است. خواص درمانی اسپرغم در آن مقاله مورد مطالعه قرار نگرفته است بلکه تنها کاربرد این گیاهان در مراسم و آیین‌ها بررسی شده است؛ از این رو با پژوهش حاضر که تنها به گونه خاصی از گیاهان معطر یعنی اسپرغم (در معنای خاص) یا همان ریحان امروزی و خواص درمانی و شفابخشی آن در متون کهن ایرانی می‌پردازد متفاوت است.

۱-۲. پرسش پژوهش

پژوهش حاضر تلاش دارد تا به این پرسش‌ها پاسخ دهد: داستان‌ها و اسطوره‌های پیرامون این گیاه تا چه اندازه متأثر از خواص و فواید آن است؟ آیا بین ویژگی‌های این گیاه اعم از درمان‌بخشی و بوی خوش و آفرینش اهورایی آن می‌توان رابطه‌ای یافت؟ کاربرد گسترده اسپرغم در سفره‌ها و مراسم آیینی از چه روست و آیا ارتباطی با اساطیر ایرانی دارد یا خیر؟

۲. بحث و بررسی

۲-۱. ریشه‌شناسی و معنای واژه اسپرغم

به طور مطلق انواع گل‌ها و هر گیاه خوشبو را اسپرغم گویند که البته در برخی از متون این نام به معنی سبزه نیز آمده است (نک: انوری، ۱۳۸۲: ۱۲۵/۱ و خلف تبریزی، ۱۳۴۴: ۸۳-۸۴). در نوشته‌ها به صورت‌های متفاوت به این واژه برمی‌خوریم از جمله سپرغم، اسپرم، اسپرهم، سپرهم، سپرم، شاه‌اسپریم، شاه‌سپرغم، شاه‌اسپرغم، شاه‌اسفرهم (یا حقی، ۱۳۶۹: ۲۳۹) که البته امروزه بیشتر این گیاه با نام ریحان مصطلح است و به آن ضیمران نیز گویند (قهرمان و اخوت، ۱۳۸۳: ۱۵۹).

واژه اسپرغم از ریشه *sprag-* به معنی «باز شدن، شکفتن» است که می‌توان آن را از صورت بازسازی شده هندواروپایی **sp(h)reg* در نظر گرفت و ایرانی باستان آن را به صورت **sparga-* بازسازی کرد. این نام با سپرک (*sipark*) به معنی شکوفه، سپرم (*siparam* و یا *sipram*) نوعی ریحان ارتباط دارد (حسن دوست، ۱۳۹۳: ۱۶۷۱-۱۶۷۳). در اوستا اسپرغم به صورت *spareYa* به معنی جوانه و شکوفه آمده است (Bartholomae, 1961: 1613). در متون پهلوی به *sprahm/ spram* برمی‌خوریم که مترادف است با گل، سپرغم و گیاه خوشبو (نک: MacKenzie, Nyberg, 2003: 2/178; Boyce, 1971: 76). صورت *sparham* (Nyberg, 2003: 2/178) است. در متون مانوی به صورت *'sprhm* (*isprahm*) و یا *'sprhmg* (*isprahmag*) به معنای گل آمده (Boyce, 1977: 22) و در متون سغدی *sparYamē/ spraymē* و یا *aspraYmē* معادل گل و اسپرغم به کار رفته است (قریب، ۱۳۷۴: ۶۳ و ۳۵۸).

شاه‌سپریم فارسی را سلطان ریاحین (سرور تمام گیاهان) می‌دانند و در فارسی به آن نازبو نیز گفته می‌شود (عقیلی خراسانی، ۱۳۵۵: ۵۳۹). در برخی از فرهنگ‌ها اسپرغم را نوعی ریحان دانسته‌اند و در توصیف آن افزوده‌اند که برگ ریز دارد و بسیار خوشبو است و برای خاصیت درمانی آن از جوشانده‌ای به نام «اسپریم آب» نام می‌برند که درون آب، ریحان و ادویه خوشبو را می‌جوشانند و بدن افراد بیمار را با این جوشانده شستشو می‌دهند (توی، ۱۳۳۷: ۱۱۵). همچنین ذکر شده که این گیاه سپر و مانعی برای غم است (نک: شاد، ۱۳۳۵: ۲۵۴ و به ادامه همین مقاله). جهانگیری اسپرغم را معادل ریحان می‌داند و به نقل از تحفه حکیم مؤمن آورده «زیر به پارسی اسپرک نامند و به یونانی ارجیقن و صباغان، ازو چیزها زرد کنند، ساقش به قدر شبری و گلش زرد و شبیه به گل عصفور...» (ن.ک. جمال‌الدین انجو، ۱۳۵۱: ۶۳۵). گاهی نیز در متون به طور کلی به گیاهان خوشبو اسپرغم گفته شده است. در کتاب‌های نجومی که برای هر سیاره منسوباتی در نظر می‌گیرند و

۱۰/ اسپرغم و ویژگی های آن در متون ایرانی...

ویژگی هایی را به آنان نسبت می دهند چنین گفته شده که خورشید بر مزه ها و طعم ها و زهره بر اسپرغم ها و بوهای خوش دلالت دارد (بیرونی، ۱۳۵۳: ۳۷۵-۳۷۶). سابقه این گیاه و شناختن آن چندان مشخص نیست اما آمده است که تا پایان دوران هخامنشی حدود شصت گیاه دارویی شناخته شده بود که از میان آنان می توان به شاه اسپرغم اشاره کرد (سلطانی، ۱۳۵۴: ۱۹۶).

۲-۲. داستان هایی پیرامون آفرینش اسپرغم در متون ایرانی کهن

طبیعی است که همانند تمام آفریده های دیگر داستان ها و اسطوره های پیرامون آفرینش این گیاه وجود داشته باشد. در متن کتاب **بندهش**^۱ آنجا که از آفرینش گیاهان می گوید و تک تک آنان را برمی شمرد از اسپرغم نیز نام می برد و در مورد آن می گوید که «هر چه را برگ بویا و به دست ورز مردمان کشته شود و همواره هست، اسپرغم خوانند» علاوه بر اینکه هر گلی را متعلق به امشاسپندی^۲ می داند و این گیاه را به شهریور^۳ امشاسپند منسوب می کند (بندهش، ۱۳۶۹: ۸۷-۸۸). بلعمی آورده است که وقتی خداوند توبه حضرت آدم را پذیرفت حضرت به گریه افتاد و صد سال از روی شادی و شکر گریست و از آب چشم او گل ها و اسپرغم ها رویدند (بلعمی، ۱۳۸۶: ۱۳۹-۱۴۰).

علاوه بر این روایات به افسانه دیگری در متون برمی خوریم که چنین روایت می کند که تا زمان خسرو انوشیروان اسپرغم وجود نداشت روزی که خسرو بار عام داد و به شکایات مردم رسیدگی می کرد ماری بزرگ آمد، او را دنبال کردند تا به چاهی رسیدند و دیدند مار دیگری درون چاه از نیش عقرب مرده افتاده است. با نیزه ای عقرب را از بین بردند، خبر را به پادشاه رساندند، سال بعد باز انوشیروان بر تخت نشسته بود و شکایات مردم را می شنید که همان مار آمد و مقداری تخم از دهان خود بر زمین ریخت. آن تخم را کاشتند و از آن اسپرغم شکفت و انوشیروان که همواره زکام داشت، آن را بوید و خورد و شفا یافت (ن.ک: یاحقی، ۱۳۶۹: ۲۳۹-۲۴۰). نکته جالب این داستان در این است که مار در بسیاری از فرهنگ ها از جمله عیلامی ها و سومری ها نماد زندگی و حیات طولانی است اما در نزد اقوام ایرانی مانند دیگر اقوام هندواروپایی مار موجود اهریمنی و مخالف با زندگی است اما در داستان پیدایش اسپرغم، مار از سر سپاس گذاری در برابر نیکی خسرو انوشیروان دانه اسپرغم را به او هدیه می دهد (خسروی، ۱۳۸۳: ۸۷) و همین موجب تندرستی خسرو می شود. در این داستان مار خلاف خویشکاری ای که برای او در نظر گرفته شده است رفتار می کند و شاید این را بتوان نشانی از این نکته دانست که این داستان از فرهنگ های هم جوار به عاریت گرفته شده است.

۲-۳. محل رویش اسپرغم بنا به متون کهن

در متون اشاره‌هایی به محل رویش اسپرغم و اینکه این گیاه محصول کدام منطقه است دیده می‌شود. بلعمی (۱۳۸۶: ۷۷۵) در کتاب خود آورده که شهر گور شهری در ایالت پارس است و بسیار خرم با اسپرغم‌ها و میوه‌ها و درختان و آب روان. در رساله «التبصر بالتجاره» جاحظ در مورد کالاهایی که از سرزمین‌های دیگر می‌آوردند، آمده که از شوش، شاه‌سبرم (= شاه‌سپرم) وارد می‌کردند (به نقل از آذرنوش، ۱۳۷۵: ۱۷۱)؛ بنابراین اسپرغم بنا بر متون، گیاهی است که در ایران می‌روید و رواج داشت و به مناطق دیگر نیز فرستاده می‌شد.

در شاهنامه فردوسی در داستان شیرویه می‌بینیم هنگامی که خسرو به دست فرزندش در زندانی می‌شود به او چنین سفارش می‌کند:

... که ایران چو باغی ست خرم بهار
شکفته همیشه گل کامکار
پر از نرگس و نار و سیب و بهی
چو پالیز گردد ز مردم تهی
سپرغم یکایک زبن برکنند
همه شاخ نار و بهی بشکنند

(فردوسی، ۱۹۷۱: ج ۹/ ۲۷۰)

که در اینجا اشاره به وفور و رواج اسپرغم در سرزمین ایران می‌شود.

۲-۴. اسپرغم به مثابه گلی خوشبو و کاربرد آن در مراسم آیینی

در متون کهن ایرانی اعم از متون پهلوی، مانوی، سغدی و نیز دیگر متون ادبی و گیاه‌شناسی به نام گیاه اسپرغم برمی‌خوریم و از این طریق معنا و مفهوم آن را در می‌یابیم و همچنین با کاربرد آن آشنا می‌شویم.

در روایت پهلوی^۴ (ن.ک: ۱۳۶۷: ۳۵) آنجا که در مورد روان پرهیزکاران پس از مرگ می‌گوید (فصل ۲۳)، چنین می‌آورد که در بامداد شب سوم باد بوی خوشبوترین گیاهان جهان را به آنجا می‌آورد و این بو چنان است که در گیتی هرگز بویی چنان خوش به مشام نرسیده است و در ادامه در فصل ۴۸ درباره هزاره هوشیدر^۵ آمده است که دوباره چند گیاه اصلی در آن دوره بوجود می‌آیند و نقصانی در آنان نیست و همیشه شاداب‌اند (همان: ۶۴). همان‌طور که می‌بینیم آنچه که خوشبو است به واسطه بوی خوش و لطافت آئینه امشاسپندان دانسته می‌شود، همان مطلبی که در بندهش نیز به آن برمی‌خوریم. بوی خوش و خوشبویی از موهبت‌های آسمانی و پاداشی برای آدمیان است.

در ارداویراف‌نامه^۶ (۱۳۸۲: ۵۹) جایی که بهشت توصیف می‌شود، مکانی است روشن و پر از آسایش و با بسیار گل‌های خوشبو (sprahm → spl[h]m) همه تزئین شده و شکفته

که هیچ کس از آن سیری ندارد. در اصل از این متن چنین مستفاد می شود که گل ها و گیاهان جنبه ای مذهبی دارند و نمادی از پاکی و زلالی و زیبایی و معصومیت معنوی اند. در دیگر متن پهلوی با نام **خسرو و ریدگ**^۷ در میان پرسش های خسرو پرویز به این پرسش برمی خوریم: « کدام گلی خوشبو تر است؟ » « *kū sprahmē kadām hubōytar* » و جوان در پاسخ می گوید: « گل یاسمن » *sprahmē yāsaman* « خوشبو تر زیرا که بویش مانند بوی خدایان است » در ادامه می گوید: « بوی گل خسرو » *husrō sprahm* « مانند بوی شهریاران... » و سپس از تک تک گل ها نام می برد و در پایان اضافه می کند که « بوی همه این گل ها » *bōy ēn hamāg sprahmīhā* « در برابر یاسمن چیزی خوار است، زیرا که این بوی مانند بوی خدایان است » (Pahlavi Texts, 1897: 33-34) بنابراین بوی خوش هدیه ای است از جانب خدایان و هر بوی دیگری در برابر آن به نظر نمی آید.

علاوه بر متون زردشتی در نوشته های مانوی نیز به این واژه برمی خوریم که در همه جا مترادف با گل آمده است. برای مثال در متن h که مربوط به دو فرستاده مانوی است برای بوی گل ها *sprhm'g'n → isprahmgan* (نک: Boyce, 1975:42) یا در متن پارتی r که نامه ای به مارامو است برای گل *sprhm'g → isprahmag* (نک: همان: 51) و در متن پارتی aka که سرودی در ارتباط با بهشت و پدر بزرگی است واژه اسپرغم زار (= گل زار) *sprhm'wynd → isprahmawend* به کار رفته است (نک: همان: 95 و همو، 1977).

در متون سغدی نیز اغلب این واژه با مفهوم گل دیده می شود (ن.ک: Benveniste, 1940: 13,47,79,91,93,110,146,154). متن سغدی در دستنویس Tii (تویوق)^۸ موجود است که در آن از دوشیزه دثنا^۹ می گوید که به پیشواز روان پرهیز کار می آید. در سطر ۱۰ این متن آمده که دوشیزه با اسپرغم *əsprāymē* به استقبال او می رود و در سطر ۲۱ همین متن باز در معنای گل در ترکیب «سباک گلی» *əsprāymēmēnčh* به این واژه برمی خوریم. (ن.ک: زرشناس، ۱۳۸۵: ۵۵-۵۹) (همانندی این متن با آنچه در روایت پهلوی آمده حایز اهمیت است. ر.ک. به سطرهای پیشین) در متن دیگری که اطلاعاتی درباره فرمان های برگزیدگان در اختیار قرار می دهد (M801) در فرمان سوم باز به این واژه *sprāymē/sparāyāmē* برمی خوریم که معنایی به غیر از همان اسپرغم و (شکوفه) درختان نمی توان از آن دریافت کرد (فکری پور، ۱۳۸۸: ۱۷۰-۱۷۲).

در اشعار بسیاری از شاعران بزرگ ایرانی به اسپرغم اشاره شده که اغلب مترادف با گل و شکوفه به کار رفته است برای نمونه:

اسدی توسی در **گرشاسب نامه** در داستان دهقان توانگر (۱۳۵۴: ۴۰۰) آورده:

ز نو ارغوان وز سپرغم به بر یکی افسرش برنهاده به سر

و یا ناصر خسرو در قصیده شماره ۱۱۴ چنین می گوید:

در عالم انسانی مردم چو نبات است اینها چون ریاحین اند آنها چو گیاه اند
 در دست شه اینها سپرغمند کماهی در پیش خر آنها چو گیاه اند و غذا اند
 گر تو سپرغمی شوی، این پور، به طاعت آنهاست گزینند که بر ما امر اند

(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۲۴۶)

در تمام موارد بالا همان طور که می توان دریافت، اسپرغم در مفهوم عام گل به کار رفته است گلی خوشبو که از مواهب و نعمت ها دانسته می شود.

اما این گیاه کاربرد آیینی و مناسکی نیز دارد چنان که در فصل ۵۶ کتاب *روایت پهلوی* وقتی در مورد سفره آیینی درون^{۱۱} می گوید سپرغم (=گل) را آئینه امشاسپندان ذکر می کند و اضافه می کند:

زمانی که درون یزند (=مراسم درون را برپا می کنند) باید برای هر تنی که باژ^{۱۱} می گیرد دو تا سپرغم بر دورن نهاد به هر که باژ گیرد، دو تا سپرغم چاشنی داد؛ زیرا چنان که پیداست اگر چاشنی گرفت و سپرغم درون را بر دوش نهاد، در آن روز هر گناهی بویژه گناه مرگ ارزان نشاید و آن عذاب برای اهریمن و دیوان گران تر (=سخت تر) باشد. (۶۷-۶۸)

در بندهش اسپرغم ها با معنای مطلق گل ها و گیاهان خوشبو در سفره های مقدس نمادی از امشاسپندان به شمار می آیند و سه تکه چوب خوشبو که از اجزای این سفره ها است نمادی از «اندیشه نیک»، «گفتار نیک» و «کردار نیک» شمرده می شوند. در اصل آنان اسپرغم و گل ها و گیاهان خوشبو را نه فقط به خاطر عطر و بوی دلپسندشان عزیز و گرامی می دارند بلکه در این لطافت و عطر آگینی نماد و نشانی از اهوره مزدا و دیگر مقدسان می جویند (انصاری، ۱۳۸۱: ۶۰ و ۶۵-۶۷) و با این لطافت و پاکی است که اهریمن و دیوان در عذاب می افتند و نا کار می شوند. در متن دیگری با عنوان *اندرز کودگان*^{۱۲} چنین آمده که: «... آب بر دست ریزید و هم سر به پیش (بر سفره) نهید (و اسپرغم) ابر را بر سر نهید...». می توان گفت که اسپرغم یا همان گل یا شاخه گیاه خوشبوی را به تعداد افرادی که دور سفره بودند از برسم دان^{۱۳} برمی داشتند و در نزد هر کس می گذاشتند. برای اشاره به دیگران و یا اعلام اتمام صرف غذا از اسپرغم ابر استفاده می شده است. با خم کردن سر به سوی سفره برای شکرگزاری اسپرغم بیرون نهاده شده را باز به نشانه احترام بر سر می گذاشتند. اصطلاح «برگوش نهادن اسپرغم» هم شاید با واژه های بر سر نهید مربوط باشد و به بلند کردن شاخه گیاه به رسم تعظیم و سلام دلالت کند. (مزداپور، ۱۳۶۸: ۴۹۰ و یادداشت ۱۳ در ۴۹۳) در این متن همان طور که گفته شد به کاربرد اسپرغم در مراسم آیینی آشنا می شویم و این که چه آدابی در این مراسم رعایت می شد.

در گزارشی که از دیگر مجالس و بزم های ایران دوران اسلامی به جامانده همواره از اسپرغم نام برده شده است از جمله این که در مجالس بزم و مهمانی ها ظرف ها را پر از

گونه‌های مختلف اسپرغم می‌کردند. در تاریخ برامکه در توصیف مجلسی که جعفر برمکی در قرن دوم ه.ق ترتیب داده بود آورده‌اند که: «خانه بفرمود آراستن به ظرایف و اسپرغم‌ها و شراب‌ها و نقل و کنیزکان و مغنیان حاضر کرد.» (به نقل از ابریشمی، ۱۳۸۲: ۱۲۷). ایرانیان از زمان‌های دور با چیدن گل‌ها و اسپرغم‌ها در فضای مجالس خود جلوه‌های بهاری را تجلی می‌بخشیدند. نقل شده که در مجلس سلطان محمود و قدرخان آن دو در یک خوان نان خوردند و پس از آن به مجلس طرب آمدند و مجلس بسیار با اسپرغم‌های غریب و میوه‌های گوارا و جواهرات گرانبها آراسته شده بود (گردیزی، ۱۳۴۷: ۱۸۸). همچنین قابوس بن وشمگیر در تدارک مهمانی می‌آورد که پیش از نان خوردن میوه‌های تر و خشک در برابر ایشان قرار می‌دادند و در مجلس نیز نقل و اسپرغم فراوانی می‌گذاشتند (قابوس بن وشمگیر زیار، ۱۳۷۳: ۷۳).

۲-۵. اسپرغم به مثابه گیاهی شفابخش در متون کهن ایرانی

با توجه به آنچه که تاکنون گفته شد به نظر می‌رسد اهمیت این گیاه علاوه بر بوی خوش، زیبایی و لطافت به سبب خاصیت‌های درمانی و دارویی آن نیز باشد که این نکته با در نظر گرفتن رواج طب سنتی ایرانی و اسلامی و اهمیتی که گیاهان در درمان بخشی دارند، دور از فرض نیست. در این بخش از مقاله تلاش خواهد شد که خاصیت‌های درمانی و شفابخشی این گیاه مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

در مخزن الاسرار نظامی به بیتی بر می‌خوریم که خاصیت سپرغم را چنین توصیف می‌کند:

عقل ز بسیار خوری کم شود دل چو سپرغم سپرغم شود

(نظامی، ۱۳۲۰: ۱۶۲)

نظامی در اینجا اسپرغم را سپرغم می‌داند. گیاه سپرغم از سبزی‌های خوراکی است و یکی از خواص درمانی آن آرامش بخشی است، دمنوش آن برای رفع غم و اندوه و برای معالجه بیماری ضعف قوای عصبی داروی شفا دهنده است (شازده احمدی، ۱۳۷۱: ۲۱۷-۲۱۸).

بیرونی در کتاب صیدنه خود که رساله‌ای در باب داروشناسی در پزشکی است نام دیگر آن را آس/مورد ذکر کرده و اضافه می‌کند که شاهان در این گیاه نشانه نیک می‌دیدند و با آن تبریک و تهنیت می‌گفتند زیرا که نام آن از مورد می‌آید که معنی آن «تغییر ناپذیر» است و نام فارسی این گیاه دارویی مورد اسپرغم است.

رازی درباره این گیاه می‌گوید که مورد دشتی است و این گیاه در سرزمین بابل وجود دارد که دو نوع سپید و سیاه دارد. ریحان- اسپرغم به طور کلی و شاهسفرم- ریحان ریز برگ و تیزبوی که از نظر شکل با برگ گیاهان دیگر قابل مقایسه است. طبیعت آن اول

گرم و پس از آن خشک است. از خاصیت‌هایی که برای آن برشمردند گشایش تنگی نفس، از بین برندهٔ ورم‌های اعضا، برطرف‌کنندهٔ ضعف معده و نفخ می‌توان نام برد. عصارهٔ آن با شکر برای رفع درد سینه و تنگی نفس و سرفه مفید است و شستشوی دهان و جویدن آن برای رفع بیماری‌های دهان توصیه می‌شود؛ همچنین چنانچه با آب سرد خیس شود اعضای بدن را قوت می‌بخشد و استشمام آن برای درد سر افراد مزاج گرم و نیز مسافران و رفع وبا و دور ساختن حشرات موذی مفید است. کوبیدهٔ تخم ریحان آسیبی نمی‌رساند گرچه که اطبا آن را در ترکیب‌ها منع کرده‌اند (رازی، نقل از: بیرونی، ۱۳۵۲: ۵۱-۵۲). در دیگر متون کهن که مربوط به گیاهان دارویی است آمده که این گیاه دارای طبیعت گرم است در ابتدا خشک و سپس سرد است. ضایعات دماغ را حل می‌کند و اگر آب سرد بر آن ریخته شود و ببیند برای گرمی مزاج شفاست، مقوی معده و بادشکن است و سینه و شش را از بلغم لزج پاک می‌کند و اگر با آب سرد مخلوط شود و آن را ببیند خواب‌آور باشد و ماسرجویه^{۱۴} می‌گوید که برای حرارت و سوختگی درمان و خواب‌آور است (انصاری شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۴۴).

امروزه نیز در علم پزشکی و گیاه‌درمانی ریحان از اهمیت خاصی برخوردار است و ویژگی‌های درمانی زیادی دارد. ضد میکروب بودن ریحان را که دارای بوی مشخص و مزهٔ تند است از اثرهای درمانی آن در نظر می‌گیرند. همچنین این گیاه برای درمان نفخ و تحریک اشتها و دستگاه گوارش مفید است. در طب سنتی ممالک دیگر نیز کاربرد دارد؛ از جمله در طب چینی، برای درمان مشکلات مربوط به کلیه، زخم‌های لته و انعقاد خون در قبل و بعد از زایمان استفاده می‌شود در طب هندی، برای درمان گوش درد، آرتрит، روماتوئید، بی‌اشتهایی، خارش و بیماری‌های پوستی، مالاریا و بیماری‌های همراه با تب رواج دارد و در طب سنتی اسلام و ایران گرم و خشک و تقویت‌کنندهٔ قلب است و استشمام بوی این گیاه خواب‌آور است.

تاکنون گزارشی مبنی بر عارضهٔ جانبی مضر و خطرناک ناشی از مصرف این گیاه دیده نشده است تنها موردی که نیاز به توجه دارد این است که مصرف آن در دوران بارداری توصیه نمی‌شود (امامی و دیگران، ۱۳۹۲: ۹۴۳-۹۴۴).

۳. نتیجه‌گیری

پس از بررسی و مطالعهٔ خواص، ویژگی‌ها و فواید گیاه اسپرغم بر اساس متون کهن ایرانی، حاصل و جمع‌بندی مطالب یافت‌شده به شرح زیر است: داستانی که پیدایش اسپرغم را در زمان خسروانوشیروان نقل می‌کند، چنان که مار تخم این گیاه را می‌آورد و همین گیاه باعث بهبودی پادشاه می‌شود، اشاره‌ای است به همان خاصیت شفابخشی این

گیاه که در قالب داستان آفرینش آن آمده است؛ علاوه بر اینکه شاید داستان پیدایش اسپرغم در زمان خسروانوشیروان بازمانده‌ای از خدای‌نامه‌ها باشد زیرا انتساب این گیاه به شهریور امشاسپند که نماینده شهریاری مطلوب است، وقایع‌نگاران ساسانی را واداشته که آفرینش اسپرغم را در زمان خسروانوشیروان که از بزرگترین و آرمانی‌ترین پادشاهان ساسانی بود بدانند. بازتاب این موضوع را به وضوح می‌توان در شاهنامه نیز دید. خسرو پادشاهی است که نه فقط در حوزه سیاست بلکه در زمینه اقتصاد و فرهنگ نیز رونق چشمگیری به ایران بخشید؛ بنابراین در نظر گرفتن او به عنوان شهریار مطلوب و نماینده‌ای از شهریور امشاسپند که در زمان او اسپرغم آفریده می‌شود دور از ذهن نیست.

بوی خوش، زیبایی، لطافت، آرامش و نشاط در تفکر ایران باستان، همه هدیه‌ای از اهوره‌مزدا و نماد و نشانی از او هستند که اسپرغم همه این صفات را داراست. در اغلب متون کهن ایرانی به زیبایی و همچنین بوی خوش آن اشاره شده؛ بویی که در گیتی برای آن همانندی نمی‌توان یافت و گویا نشان از بوی خدایان دارد حتی بندهش نیز در توصیف آن به بویا بودنش تأکید می‌ورزد.

کاربرد آن در سفره‌ها و مراسم آیینی نشان از حضور اهوره‌مزدا و نیز جلوه‌های او یعنی امشاسپندان دارد و با حضور آنان است که این مراسم شایسته و درست انجام می‌پذیرد. ارتباط این گیاه با اهوره‌مزدا و نیز جلوه‌های اهورایی با ویژگی درمان و شفابخشی اسپرغم مرتبط است، زیرا که تندرستی و سلامتی هدیه اهورایی است و بیماری نشانی از اهریمن و همه آنچه که در ارتباط با این گیاه در متون کهن آمده اعم از بوی خوش، کاربرد و خاصیت آن مرتبط با اهوره‌مزدا و نیکی و خیر است.

یادداشت‌ها

۱. کتابی به زبان پهلوی که عنوان آن به معنای آفرینش آغازین است و احتمالاً تدوین نهایی آن در سده سوم هجری (نهم میلادی) انجام گرفته باشد.

۲. امشاسپندان در اساطیر ایرانی جلوه‌های اهوره‌مزدا هستند که خود او آنان را آفریده و تعدادشان هفت عدد است.

۳. شهریور چهارمین امشاسپند و مظهر توانایی و شکوه است. در جهان مینوی فرمانروای بهشتی را نمایندگی می‌کند و در جهان مادی نماینده فرمانروایی است که یاور ضعیفان و مستمندان است.

۴. متنی به زبان پهلوی و دربردارنده مطالب اساطیری و آیینی که نویسنده آن معلوم نیست و زمان تألیف کتاب را احتمالاً مربوط به قرن سوم و اوایل قرن چهارم هجری (قرن نهم و نیمه اول قرن دهم میلادی) دانسته‌اند.

۵. نخستین منجی دین زردشتی که فرزند خود زردشت است و هزارسال پس از او می‌آید و با آمدنش وضعی همانند بهشت در زمین حکمفرما خواهد شد و بخشی از آفریده‌های اهریمن از بین خواهند رفت.

۶. این کتاب پهلوی در مورد سفر ارداویراف به جهان دیگر است و احتمالاً تحریر آن به شکلی که اکنون در دست است در قرن چهارم یا پنجم هجری انجام گرفته باشد.
۷. رساله‌ای که در آن جوانی به نام خوش آرزو به پرسش‌های خسرو پرویز پاسخ می‌دهد از این رساله می‌توان به سلیقه و ذوق دربار ساسانی پی برد.
۸. منطقه‌ای در تورفان که از لحاظ یافته‌های مربوط به زبان‌های ایرانی حایز اهمیت است.
۹. ایزدبانویی است که ردّ و سرور زنان دانسته می‌شود و هدایت‌کننده مردمان به راه راست در گیتی و جهان پس از مرگ است.
۱۰. نان مخصوصی است که در هنگام اجرای مراسم آیینی و مذهبی زردشتیان سر سفره گذاشته می‌شود و درون یشتن مراسمی است که در آن از همین نان‌ها برای امشاسپندان و یا ایزدان و یا روان در گذشتگان خیرات می‌شود.
۱۱. تمام دعاها مختصری که آهسته و زمزمه‌وار بر زبان می‌آورند را باج/باژ و یا باز گویند.
۱۲. این متن به صورت پازند در دست است که در آن بزرگ مدرسه درباره رفتار کودکان در خارج از مدرسه به خصوص رسم باژ گرفتن بر سر سفره می‌گوید.
۱۳. ظرفی که برسم در آن می‌گذارند و برسم به شاخه‌های بریده درختی گفته می‌شود که در هنگام اجرای مراسم آیینی در دست می‌گرفتند و دعا می‌خواندند و منظور از این کار سپاس از داشتن نعمت نباتات بود.
۱۴. Masarjawaih پزشکی یهودی ایرانی که در دوره امویان می‌زیست (حدود ۶۳۸ م).

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۷۵). «رساله «التبصر بالتجاره» جاحظ و واژه‌های فارسی آن». **مقالات و بررسی‌ها**. شماره ۵۹ و ۶۰، صص ۱۵۹-۱۷۸.
- ابریشمی، محمد حسن. (۱۳۸۲). «گل در فرهنگ ایرانی: تاج گل، بساک و گرز، بته جغه». **گزارش**. شماره ۱۴۵، صص ۱۳-۱۸.
- **ارداویراف‌نامه**. (۱۳۸۲). ترجمه فیلیپ ژینیو. ترجمه به فارسی ژاله آموزگار. چاپ اول. تهران: معین.
- اسدی طوسی، علی بن احمد. (۱۳۵۴). **گوشاسب‌نامه**. به کوشش حبیب یغمایی. چاپ دوم. تهران: طهوری.
- امامی، احمد و دیگران. (۱۳۹۲). **مرجع گیاهان دارویی**. به کوشش امیرمهدی طالب. چاپ اول. تهران: دانشگاه علوم پزشکی ایران.
- انصاری، شهره. (۱۳۸۱). «اسپرغم: آیین امشاسپندان (بررسی اسطوره‌ها و بهره‌گیری‌های مذهبی و آیینی از رستنی‌های معطر و عطریات در ایران باستان)». **مطالعات ایرانی**. سال اول، شماره دوم، صص ۵۷-۷۰.

۱۸ / اسپرغم و ویژگی های آن در متون ایرانی...

- انصاری شیرازی، علی بن حسین. (۱۳۷۱). **اختیارات بدیعی**. به کوشش محمدتقی میر. چاپ اول. تهران: شرکت دارویی پخش رازی.
- انوری، حسن. (۱۳۸۲). **فرهنگ سخن**. چ دوم. تهران: سخن.
- بلعمی، محمد بن محمد. (۱۳۸۶). **تاریخ بلعمی**. به تصحیح ملک الشعراى بهار و محمد پروین گنابادی. چاپ اول. تهران: هرمس.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۵۳). **التفهیم**. ویراسته جلال الدین همایی. چ دوم. تهران: انجمن آثار ملی.
- بیرونی، ابوریحان. (۱۳۵۲). **صیدنه**. ترجمه ابوبکر بن علی بن عثمان کاسانی. به کوشش منوچهر ستوده و ایرج افشار. چاپ اول. تهران: خرمی.
- تنوی، عبدالرشید. (۱۳۳۷). **فرهنگ رشیدی**. به کوشش محمد عباسی. چاپ اول. تهران: بارانی. ج اول.
- جمال الدین انجو، حسین بن حسن. (۱۳۵۱). **فرهنگ جهانگیری**. ویرایش رحیم عقیفی. مشهد: دانشگاه مشهد.
- حسن دوست، محمد. (۱۳۹۳). **فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی**. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- خسروی، یدالله. (۱۳۸۳). «انوشکی در ایران باستان». **کتاب ماه**. شماره ۷۵ و ۷۶، صص ۸۴-۹۷.
- خلف تبریزی، محمد حسین. (۱۳۴۴). **برهان قاطع**. به کوشش محمد عباسی. چ دوم. تهران: مؤسسه فریدون علمی.
- **روایت پهلوی**. (۱۳۶۷). ترجمه مهشید میرفخرایی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- زرشناس، زهره. (۱۳۸۵). «دثنا در نوشته‌های سغدی». **نامه انجمن**. شماره ۲۱، صص ۵۱-۶۰.
- سلطانی، ابوالقاسم. (۱۳۵۴). «فعالیت‌های محیطی در ایران باستان». **محیط‌شناسی**. دوره سوم، شماره ۳، صص ۱۹۳-۲۰۰.
- شاد، محمد پادشاه بن غلام محیی الدین. (۱۳۳۵). **فرهنگ آندراج**. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: خیام.
- شازده احمدی، نورالدین. (۱۳۷۱). «خمس نظامی از دیدگاه پزشکی». **فرهنگ**. شماره ۱۰، صص ۱۹۱-۲۳۲.
- عقیلی خراسانی، محمد حسین. (۱۳۵۵). **مخزن الادویه**. به کوشش محمد مقدم و مصطفی انصاری. چاپ عکسی از نسخه کلکته: چاپخانه بیست و پنجم شهريور.

- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۹۷۱). *شاهنامه فردوسی*. به کوشش آ. برتلس. زیر نظر ع. نوشین. چاپ اول. مسکو: دانش.
- فرنیغ دادگی. (۱۳۶۹). *بندهش*. ترجمه مهرداد بهار. چاپ اول. تهران: توس.
- فکری پور، کتیون. (۱۳۸۸). « فرمان‌های گزیدگان مانوی براساس دست‌نویس سغدی M801 ». *مطالعات ایرانی*. سال هشتم، شماره ۱۵، صص ۱۶۳-۱۷۶.
- قابوس بن وشمگیر زیار، عنصرالمعالی. (۱۳۷۳). *قابوس‌نامه*. به کوشش غلامحسین یوسفی. چاپ هفتم. تهران: علمی و فرهنگی.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۷۴). *فرهنگ سغدی*. تهران: فرهنگان.
- قهرمان، احمد و اخوت، احمد رضا. (۱۳۸۳). *تطبیق نام‌های کهن گیاهان دارویی با نام‌های علمی*. تهران: دانشگاه تهران. ج اول.
- گردیزی، عبدالحی. (۱۳۴۷). *زین‌الخبار*. به کوشش عبدالحی حبیبی. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مزداپور، کتیون. (۱۳۶۸). « اندرز کودکان ». *چیستا*. شماره ۵۷ و ۵۸، صص ۴۸۸-۴۹۲.
- ناصر خسرو. (۱۳۵۷) *دیوان اشعار*. ویراسته مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.
- نظامی گنجوی. (۱۳۲۰). *مخزن‌الاسرار*. به کوشش وحید دستگردی. چاپ دوم. تهران: ارمغان.
- یاحقی، محمدجعفر. (۱۳۶۹). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی و سرورش.

ب. منابع لاتین

- Bartholomae, Ch. (1961). *Altiranisches Wörterbuch*. Berlin: Walter De Gruyter & co.
- Benveniste, E. (1940). *Texte sogdiens*. Paris: Librairie Orientaliste.
- Boyce, M. (1975). *A reader in manichaean middle Persian and Parthian, Acta iranica 9*. Leiden: Brill.
- Boyce, M. (1977). *A word-list of manichaean middle Persian and Parthian, Acta iranica 9(a)*. Leiden: Brill.
- MacKenzie, D.N. (1971). *A concise pahlavi dictionary*. London: Oxford University Press.
- Nyberg, H.S. (2003). *A manual of pahlavi*. Tehran: Asatir, vol. II

۲۰/ اسپرغم و ویژگی های آن در متون ایرانی...

- *Pahlavi texts*. (1897). ed. Jamasp Asana. Bombay: Fort Printing.

